

## ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN EĞİTİM ANLAYIŞI

Mustafa BAYAR\*

**Öz:** Erzurumlu İbrahim Hakkı, XVIII. yüzyılda yaşayan, kimi yaklaşımları hâlâ orijinalliğini koruyan ilim adamlarımızdan biridir. O, eserlerinde eğitime yönelik önemli görüşler ortaya koymuştur. Ancak düşüncelerimiz ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, onun eğitim felsefesinin yeterince araştırmaya konu olmadığı görülür. İbrahim Hakkı'nın eğitim ve öğretimle ilgili düşüncelerini incelemek ve değerlendirmek bu makalenin amacını oluşturmaktadır. İbrahim Hakkı'nın eğitimle ilgili görüşleri bizzat onun eserlerinden ve onunla ilgili yapılan araştırmalardan belgesel tarama yöntemiyle tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmada doküman inceleme ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Eğitim-öğretim, ahlak, öğrenci, öğretmen, müfredat, çocuk eğitimi, dinî ilimler

### ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'S UNDERSTANDING OF EDUCATION

**Abstract:** Erzurumlu Ibrahim Hakkı, lived in XVIIIth century, is one of our thinkers whose some approaches still conserve their originality. He put forward important ideas for education in his works. However, when we look at the studies made about our thinker, it is seen that his philosophy of educational is not subject to much research. The aim of this article is to examine and evaluate the ideas and thoughts of Ibrahim Hakkı on education and instruction. Ibrahim hakkı's views on education were determined by using documentary screening from his works and research related to him. Therefore, document review and content analysis methods were used in the research.

**Key Words:** Education-training, moral, student, teacher, curriculum, child education, religious sciences

### 1- Giriş

Düşünce ve kültür hayatımıza fikirleriyle büyük katkılarda bulunan, modern bilimleri takip etmesinin yanında klasik bilimleri de takip eden çok yönlü ilim ve irfan adamı İbrahim Hakkı, 18 Mayıs 1703'te Erzurum'a bağlı Hasankale'de dünyaya gelmiştir. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Hasan-kale eşrafından Dede Mahmut'un kızı Şerife Hanife Hanım'dır.

ORCID ID: 0000-0002-5191-7922

DOI : 10.31126/akrajurnal.440346

Geliş tarihi: 03. 07. 2018 / Kabul tarihi: 01. 09. 2018

\*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Toki Şehit Uzman Çavuş Bahaddin Erturhan Ortaokulu, Sivas.

1710 yılında babası hac niyetiyle Erzurum'dan ayrılmış, bu esnada Siirt'in Tillo köyüne uğrayıp oranın tanınmış mürşitlerinden olan İsmail Fakirullah'a intisap ederek buraya yerleşmiştir. Babasının isteği üzerine dokuz yaşındayken amcası tarafından Tillo'ya götürülen İbrahim Hakkı, babasıyla birlikte İsmail Fakirullah'ın dergâhında aynı hücrede kalmış, burada nakli ilimleri ve akli ilimleri tahsil etmeye başlamıştır. 1720'de babasını kaybedince muhtemelen öğrenimini sürdürmek amacıyla aynı yıl Erzurum'a dönmüştür. Burada, özellikle Arapça ve Farsça konusunda kendisinden faydalanan Erzurum müftüsü şair Hazık Mehmet Efendi dışında kimlerden ders okuduğu hususunda bilgi bulunmamaktadır.

İbrahim Hakkı, öğrenimini tamamladıktan sonra İsmail Fakirullah'ı ziyaret etmek üzere 1728'de Tillo'ya gitmiş, şeyhinin ölümüne kadar (1734) ona hizmet etmiştir. 1747 ve 1755 yıllarında İstanbul'a iki defa giden İbrahim Hakkı, saray kütüphanesinde malzeme ve bilgi toplayarak yazacağı kitaplar için hazırlık yapmıştır. Özellikle Marifetname gibi büyük eserlerinin yazılmasında bu kütüphaneden temin ettiği malzemelerin ve sarayda kazanmış olduğu bilgi birikiminin önemli katkıları olmuştur. 22 Haziran 1780 tarihinde 77 yaşında iken vefat eden İbrahim Hakkı Hazretleri, Tillo'da şeyhi İsmail Fakirullah'ın türbesinin yanına defnedilmiştir.<sup>1</sup>

İbrahim Hakkı'nın çoğu Türkçe olan eserlerinin sayısı hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte bizzat müellif, eserlerinden söz ederken, büyük kitaplarının içine aldığı küçük risalelerini müstakil eser olarak saymamış, beş tanesi "ana eser" ve on tanesi de "evlat eser" olmak üzere on beş kitap yazdığını söylemiştir. Ana eserleri Dîvân, Marifetnâme, İrfâniyye, İnsaniyye ve Mecmûatü'l-Meâni'dir. Evlat eserleri ise, Tuhfetü'l-Kirâm, Nuhbetü'l-Kelâm, Meşâriku'l-Yûh, Sefinetü'r-Rûh, Kenzü'l-Fütûh, Definetü'r-Ruh, Rûhu'ş-Şürûh, Ülfetu'l-Enâm, Hey'etü'l-İslâm ve Urvetü'l-İslâm'dır.<sup>2</sup>

Hem dinî ilimler hem de pozitif ilimlerle iştiğal eden İbrahim Hakkı, çok boyutlu bir bilim insanı olmasından dolayı kendisine iki kanatlı anlamına gelen "zülcenâheyn" unvanı verilmiştir. Nitekim onun ölümsüz eseri Marifet

1. Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Çağrırcı, "İbrahim Hakkı Erzurumi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 305-307; Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 1-8; Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 19-31; Esin Kahya, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XL, 1999, s. 373-375; Eyüp Şimşek, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Klasik İslam Eğitimi, (Edit. Mustafa Köylü- Ahmet Koç), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 636-642.

2. Çelebioğlu, *age.*, s. 23-40; Çağrırcı, *agm.*, s. 309-311; Mehmet Kazar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 16, Erzurum 2001, s. 342-347.

name'de<sup>3</sup> astronomi, astroloji, anatomi, tıp, fizyoloji, coğrafya, matematik, tasavvuf, felsefe, kelam, ahlak, sosyoloji, psikoloji gibi pek çok temel bilimlere yönelik bilgiler bulmak mümkündür. Âlim ve kâmil bir zat olan İbrahim Hakkı hiç şüphesiz terbiye ve eğitim konusunda da fikir beyan etmiştir. O, medrese müfredat programını içeren Tertib-i Ulum<sup>4</sup> adlı küçük risalesi dışında eğitimle ilgili müstakil bir eser kaleme almamıştır. Ancak Marifetname başta olmak üzere eserlerinde eğitim ve öğretimle ilgili düşüncelerini dile getirmiştir. Düşünürümüz ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, onun eğitim felsefesinin yeterince araştırmaya konu olmadığı görülür. Birçok alanda söz söyleyen ve fikir üreten İbrahim Hakkı'nın eğitim ve öğretimle ilgili düşüncelerini tespit etmek ve değerlendirmek bu makalenin amacını oluşturmaktadır. İbrahim Hakkı'nın eğitimle ilgili görüşleri bizzat onun eserlerinden ve onunla ilgili yapılan araştırmalardan belgesel tarama yöntemiyle tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmış ve ulaşılan bulguların betimsel analiz tekniği ile çözümlenmesi yoluna gidilmiştir.

## 2- Temel Felsefesi

İbrahim Hakkı'nın temel felsefesini bütün boyutlarıyla ortaya koyabilmek bu çalışmanın boyutlarını aşan bir konudur. Bu başlık altında onun, insan, ilim/bilgi ve ahlak anlayışı hakkında kısaca bilgi verilecektir.

İnsan varlıklar içinde irade, akıl, ahlak ve irfan boyutuyla en üstünüdür. Tasavvuf düşüncesinde olduğu gibi insanı âlemin küçük bir modeli olarak kabul eden İbrahim Hakkı'ya göre Allah iki cihanı insanoğlu için ve insanoğlunu da kendini tanıması için yaratmıştır. O, "Ey Âdemoğlu, nefsini bilen gerçekten beni bilir. Beni bilen de mutlaka beni ister. Beni isteyen de bulur ve dileklerine erer. O zaman gönünde benden başkası yaşamaz" kutsi hadisini delil getirerek kendi özünü bilenin Vacibu'l-Vücut olan Allah'ı tanıyacağını ifade eder.<sup>5</sup> İnsanın kendini bilememesi, kendi hakikatine erememesi iki dünyada da mutsuz olmasına sebeptir.<sup>6</sup> Zira nefsini bilen, Allah'a yakın ve mutlu; bilmeyen ise ondan uzak olur. Nefsinin bilen âlemin gizliliklerini de bilir, fani âleme

3. Marifetname için bkz. Bekir Topaloğlu, *Marifetname*, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 57-59

4. Tertib-i Ulum hakkında bkz. Şükran Fazlıoğlu, *Ta'lim İle İrşat Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ders Müfredatı*, Divan: İlmî Araştırmalar, c. X, sayı 18, 2005/1, s. 115-173; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

5. İbrahim Hakkı Erzurumi, *Marifetnâme*, (sad. Turgut Ulusoy), İbrahim Hakkı Camii Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İstanbul 1987, c. I, s. 152-153

6. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 36

önem vermez ve sonsuz kurtuluşa nail olur.<sup>7</sup> Ancak nefsini bilmek için nefsin bineği mesabesinde olan bedeni bilmek gerekir. Bedeni bilip tanımak için âlemi bilmek, âlemi bilmek için de “Ulum-u Hakikiye” adını verdiği müspet ilimleri bilmek gerekir.<sup>8</sup> O hâlde düşünürümüze göre insanın Rabb’ini tanıması, kendini hem maddi hem de manevi yönden bilmesine ve kâinatı iyice öğrenmesine bağlıdır. İnsan bu bilgilerle donandıktan sonra ancak kâmil insan olur ve Rabbini bilir.<sup>9</sup> Bu durumda insanın kendi ontolojik gerçekliğini bilmesi, onu nefsi yönüne yani irfanî bilgiye ulaştırır.<sup>10</sup>

İbrahim Hakkı, insanı ruh ve bedenden oluşan bir varlık olarak görür ve onu daha iyi tanımanın yolunun ruhi ve bedeni yapısını anlamakla mümkün olduğuna işaret eder. Ona göre ruh fiilleriyle bedenledir, fakat zatıyla bedenden ayrıdır. Çünkü ruh mücerret bir cevherdir ve bu haliyle bakidir. Bedense her an değişmektedir ve fânidir. Düşünürümüz, bedenin zaman içinde değiştiğine, ruhun ise her zaman aynı kaldığına vurgu yapar. Ruhun aynı kalış sebebi onun ulvi âlemden gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla ruh aynı kalır ve bakidir. Beden ise süflî âlemden gelmiştir; bu âlem ise tabiatı itibarıyla bozulabilen bir âlemdir.<sup>11</sup> Ruhun ebediliğini savunan İbrahim Hakkı, bu görüşüyle bize Eflatun’u ve onun yorumcularını hatırlatmaktadır.<sup>12</sup>

İbrahim Hakkı’nın insan anlayışında kalbin korunması önemli bir konudur. Kalp Allah’ı sevmeye (muhabbetullah) ve Allah’ı tanıma (marifetullah) yeridir. Kalbin bu özelliğini bilen kişi, hem nefsini ve rabbini tanıması hem de kalbine ilahi nurun aksetmesi için zikir u ibadetle gönlünü cilalaması, ilahi aşk ve sevgiyle doldurması gerekir. Zira kalp aynası cilalı/temiz olursa, onda ilahi nur ve sırlar belirir. Eğer ona öfke, şehvet, gaflet ve dünya sevgisi sirayet ederse kararır.<sup>13</sup> Kalbi ıslah etmek/temizlemek için riya, kibir, gurur, haset, kin, düşmanlık gibi kötü duyguları kalpten söküp atmak, onların yerine ise şükür, tevekkül, rıza, sabır, kanaat, muhabbet gibi güzel duygu ve hasletlerle

7. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 153

8. Şimşek, agm., s. 647; Hüsameddin Erdem, *Marifetnâme’ye Göre Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.19, Konya 2005, s. 8.

9. E.Yüksel, *Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)’da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 11, Erzurum 1993, s. 2.

10. Hüseyin Subhi Erdem, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’da İnsanın Hakikati Sorunu*, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2), Malatya 2011, s. 106.

11. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s.35; Erdem, *Marifetnâme’ye Göre Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler*, s. 11.

12. Mustafa Yıldırım, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İnsan Anlayışı*, Felsefe Dünyası, sayı 10, 1993, s. 37.

13. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 82; Ayrıca bkz. Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 57-66.

doldurmak şarttır.<sup>14</sup>

Erzurumlu İbrahim Hakkı, ilim ile irfan hazinesi olan kalp ile akıl arasında sıkı bir irtibat kurar. Akıl ile kalp, melekût ve sema âlemine mensup olup nurlu ve yüksektir. Beden ile nefis ise dünya âlemine mensuptur, dolayısıyla alçaktır. Ona göre akıl hak ile batılı, doğru ile yanlış ayıran, gönlü parlatan bir nurdur. Kalbin cevheri olup insan için samimi bir dosttur. Akıl sayesinde kişi ihtiraslardan korunur ve kalbi şüpheli şeylerden, gözü harama bakmaktan men eder. Akıl, kalpte nurlu bir göz ve iyi ahlakın efendisi olma özelliğine sahiptir.<sup>15</sup>

İbrahim Hakkı, Marifetnâme’inde dinî ilimlerle müspet ilimleri telife muvaffak olmuştur. Ayrıca medreselerde eğitim programı olarak hazırladığı “Tertib-i Ulum” adlı eserinde dinî ilimlerin yanında felsefe, matematik, coğrafya, astronomi, anatomi, tıp gibi pozitif bilimlere de yer vermiştir. Çünkü İbrahim Hakkı’ya göre en yüksek gaye olan Allah’ı bilmeye giden yol müspet ilimden geçmektedir.<sup>16</sup> O hâlde insan için müspet ilimlerin öğrenilmesi bir gerekliliktir.

İbrahim Hakkı, Marifetname’inde anatomiye ve fizyolojiye önemli bir yer vermiştir. O, İmam-ı Şafii’nin “İlimler ikidir: evvela bedenlerin ilmi, sonra dinlerin ilmi” sözünü hatırlatarak bu ilmin önem ve lüzumunu vurgulamıştır.<sup>17</sup> Düşünürümüze göre anatomi ilmi, insan nefisini bilmenin ve marifetullaha varmanın anahtarıdır. Kendi beden ve nefisini idrak etmeden Allah’ı bilirim iddiasında bulunan bir kimsenin misali; yiyeceği, içeceği olmadığı hâlde bütün şehir fakirlerini ziyafete davet eden kimsenin misali gibidir. Onun için insan önce kendi nefisini bilmeli, sonra rabbini bilmeye yönelmelidir. Çünkü nefsi bilmek, Allah’ı bilmeyi gerektirdiği gibi Allah’ı bilmek de muhabbetullahı gerektirir.<sup>18</sup>

İbrahim Hakkı’ya göre ilim cehaletten kurtarmaya, iyi ahlak sahibi olmaya, olgunluğa erişmeye, doğru yola ve gerçeğe ulaşmaya bir vasıtaadır. İnsanı, gerçek insan seviyesine yükselten özellik ilim ve irfandır.<sup>19</sup> İlmin son gayesi hikmeti elde etmektir. Çünkü hikmet doğru bilginin keşfi ve duyularla

14. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 81-82, 121-122; Osman Türer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Gönül Terbiyesi*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildirileri (16-18 Kasım 2011), (Edit. Cengiz Gündoğdu), Erzurum, 2012, s. 45.

15. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 80; Bülent Akot, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Cilâu’l-Kulüb Adlı Risalesi ve Tahlili*, İslami Araştırmalar Dergisi, c. 22, S. 3, 2011, s. 161-162.

16. Abdulküddüs Bingöl, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı*, Felsefe Dünyası, S. 9, 1993, s. 16.

17. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 31

18. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 32; ayrıca bkz. Yüksel, *agm.*, s. 5-6

19. Bingöl, *agm.*, s. 18; Şimşek, *age.*, s. 648.

algılanamayan gayb âleminin müşahedesidir. Düşünürümüz hikmeti Allah'ın bir ilhamı olarak görür. Hikmet konuşmada, fiil ve hareketlerde, emir ve dileklerde isabettir.<sup>20</sup> İbrahim Hakkı'ya göre "İlim nehirdir, hikmet denizdir".<sup>21</sup> Dolayısıyla hikmet ilimden daha önemlidir. İlmin ışığı ancak kâinata ulaşırsa, hikmetin nuru Allah'a erişir. Hikmet kalplerin sevinci, nefislerin temizleyicisi, ruhların zevki ve sırların lezzetidir. Ölü kalpleri diriltir, daralmış göğüsleri açar. Hikmet ilmi Allah'ın ilmidir, hal ilmidir, irfan ilmidir, aşk ve sudur ilmidir.<sup>22</sup> Netice itibarıyla İbrahim Hakkı'ya göre ilim bir amaç değil, Marifetullah yolunda kâmil insanı yetiştirmek için bir araçtır. O hâlde gaye metafizik bir varlığın bilinmesidir. Felsefe, kelam, matematik, coğrafya, biyoloji, anatomi, psikoloji gibi ilimler bu amaca ulaşmak için birer basamak konumundadır.<sup>23</sup>

İbrahim Hakkı'nın düşüncesinde "iyi", Allah ve Resulünün hoşlandığı şeyler, "kötü" ise hoşlanmadığı şeylerdir. Mütefekkir, ahlakın temelini Allah inancına ve Allah sevgisine dayandırır. Onun ahlak anlayışının bütünüyle sevgi üzerine kurulduğu söylenebilir.<sup>24</sup> Ahlaklı olmak Allah'a itaat etmekle mümkündür. İbrahim Hakkı, "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmayı" temel prensip olarak kabul eder, ahlaklı olmayı Kuran ve sünnete bağlılıkta görür.<sup>25</sup>

Düşünürümüze göre bir insanın ahlaklı olabilmesi için bütün faziletlerin kalbe yerleşmesi, onu süslemesi, kötü huyların oradan sökülüp atılması gerekir. Şayet bir kimse kendisinden bu kötü huy ve davranışları uzaklaştırıp, arkasından iyi huyları, faziletleri davranışa dönüştürürse, bu kimse aynı zamanda kâmil insan olur. Ayıpları örtmek, sır saklamak, gazap etmemek, kötü söz söylememek, her hâlde ve her işte ifrat ile tefritin arasında (mutedil) olmak kâmil insanın özelliklerindedir.<sup>26</sup> Dolayısıyla insanın bu dünyadaki vazifesi, iyi şeyleri gerçekleştirmek, Allah'ın rızasına uygun olan fiilleri yapmak ve ebedi hayatı kazanmak olmalıdır.<sup>27</sup>

20. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 201.

21. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 156.

22. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 202-203; Bingöl, *agm.*, s. 19.

23. Hayrani Altıntaş, *Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı Görüşleri ve Eserleri*, Diyanet Dergisi, c. XVIII, S. 3, Ankara 1979, s. 151.

24. Sakıb Yıldız, *İbrahim Hakkı Hazretlerinin Ahlak Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S. 4, Erzurum 1980, s. 137.

25. Erzurumi, *Marifetnâme*, C. II, s. 139; İbrahim Hakkı Erzurumi, *Kamil İnsan*, (haz.H. Rahmi Yananlı-İlknur Kirenci), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015, s. 24, 26; Hayrettin Karadeniz, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 140.

26. Erzurumi, *Kamil İnsan*, s. 22-23.

27. Erdem, *Marifetnâme'ye Göre Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler*, s. 12; Karadeniz, *agt.*, s. 142; Akot, *agm.*, s. 167.

İbrahim Hakkı'nın düşüncesinde sabır, güzel ahlakı temellendirmede ve kâmil insan tipini oluşturmada önemli hasletlerden biridir. Ona göre sabır dört kısımdır: (I) İbadet ve taat üzere sabır, (II) Yasakları yapmamak hususunda sabır, (III) Dünyanın lüzumsuz ve manasız olaylarına karşı sabır, (IV) Dünyanın musibet, felaket ve belalarına karşı sabır.<sup>28</sup> Düşünürümüze göre sabır insana pek çok faydalar sağlar. Kalplerin sabrı sayesinde ayıplar örtülür. Çünkü musibetler anında nefsin telaşa kapılması insanı hataya götürmektedir. Oysa sabreden kişi musibetlerden ıstırap duymaz. Bütün ilim ve amellerin, bilgi ve kemâlatın kazanılması için sabır gereklidir. Öyleyse bollukta şükredici, kıtlıkta sabredici, felakete karşı vakur, şiddete karşı sabırlı ve dirençli olmak insanı güzel kazançlara götürür. Telaş ve heyecan gafil insanların; sabır ve tahammül kâmil insanların işidir.<sup>29</sup>

İbrahim Hakkı ahlakın değişmeyeceğini iddia edenlerin görüşlerini reddeder, ahlakın terbiye ile değişip düzelebileceğini ve insanın eğitilmesi gerektiğini savunur. Birey doğuştan bazı iyi veya kötü huylara eğilimli olsa bile, bu yatkınlığın hepsi değişebilir niteliktedir. Ancak baskın eğilimi aksi yönde değiştirmek büyük bir mücadeleyi gerektirir. Şayet kişi kendi haline bırakılır ve eğitilmezse, doğuştan getirdiği bu fitrat ya da eğilimi onu kendi yönüne çekebilir.<sup>30</sup>

Erzurumlu İbrahim Hakkı, herhangi bir konuda birey karar verirken vicdanına danışması gerektiğini düşünür. Nefse ve akla danışılmasını doğru bulmaz. Mütefekkir, vicdanî kararların, aklın verdiği kararlardan daha değerli olduğu kanaatini taşır ve vicdanı akıldan daha üstün görür.<sup>31</sup>

### 3- Eğitimle İlgili Görüşleri

İbrahim Hakkı, Marifetname ve Tertib-i Ulum başta olmak üzere eserlerinde çocuk terbiyesi, öğretmen ve öğrencide bulunması gereken nitelikler, öğretmen-öğrenci ilişkileri, okutulması gereken dersler ve derslerin özellikleri, öğrenme yöntemleri gibi eğitim-öğretim konularında önemli fikirler ortaya koymuştur. Bu başlık altında düşünürümüzün eğitim ve program anlayışı hakkında bilgi verildikten sonra, onun diğer görüşleri alt başlıklar altında incelenecektir.

İslam eğitim tarihine baktığımız zaman, talim ve terbiyede ana hedefin hep dini bir nitelik taşıdığını görürüz. Bu bağlamda tüm âlimler eğitimdeki asıl ve nihai gayenin, "Allah'ın rızasına kavuşmak" olduğunu vurgulamışlardır. İbrahim Hakkı'da eğitimin genel amacı talim, terbiye ve irşat yollarıyla

28. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 140.

29. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 137-142; Akot, *agt.*, s. 165.

30. Karadeniz, *agt.*, s. 103-106.

31. Karadeniz, *agt.*, s. 142.



nihai noktası Marifetullah olan kâmil insanı yetiştirmek ve bilinçli olarak Allah'a ulaşarak kendini gerçekleştirmektir. Ayrıca eğitimin temel fonksiyonu bireyi aydınlatmak olmalıdır.<sup>32</sup> Ona göre insan ilimle Rabbini tanıyabilir O'nun rızasını kazanıp ebedi mutluluğa nail olabilir. İlim tahsili insana izzet ve vakar kazandırır, üstünlük ve şeref ilimle olur. Bu konudaki görüşlerini şu beyitlerle dile getirir; "*İlim ve Hilm hoş halk-ı Hüda'dır / Onu bulan dil gamdan cüdadır*", "*İki cihanda izzet ilimdir / Hem can u dilde lezzet ilimdir.*"<sup>33</sup>

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre, ilim öğrenmedeki gaye mal kazanmak ve çeşitli mevkiiler elde etmek değil, ilim sayesinde Allah'ı tanımak (Marifetullah) ve O'nun rızasını kazanmaktır. Burada asıl maksat ilmin kendisi değil marifetullahtır. Talebenin kâmil insan olabilmesi için kendini dünya işlerine, özellikle de siyasete bulaştırmaması gerekir. O, bu görüşünü "*Divan-ı hattın bil amma yazma / Dünyaya mâil olup da azma*"<sup>34</sup> şeklinde dile getirir. İslami geleneğe uygun olarak düşünürümüzün eğitime yüklediği amaç ile günümüzde maişet için ilim tahsil etme anlayışı çerçevesinde eğitime yüklenen amaç arasında büyük farklılık görülmektedir.

18. yüzyıl ve sonrasında siyasi, askeri ve ekonomik alanda yaşanan sorunlar Osmanlı devletinin eğitim sistemini de etkilemiştir. Eğitimde değişimin kaçınılmaz olması medreselerde uygulanan eğitim programlarının gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Medreselerde baş gösteren sorunların çözümü noktasında başta devlet yöneticileri olmak üzere bazı âlimler, medrese programlarıyla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu âlimlerden birisi de Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır. O, bir eğitim programı olarak 1752 yılında Türkçe kaleme aldığı "Tertib-i Ulum" adlı manzum eserinde kişinin kâmil insan/âlim olabilmesi için okumasını gerekli gördüğü ilimleri otuz bir dalda toplamış ve her bir dalda okunması gereken metinleri/kitapları zikretmiştir.<sup>35</sup> Tertib-i Ulum dönemin eğitim anlayışını, uygulanan eğitim programlarını, ideal eğitimde olması gereken bazı özellikleri, öğrenme-öğretme yöntemlerini, ders öncesi ve sonrasında yapılması gereken hususları yansıtmaları açısından önemlidir. Ayrıca bu eser mütefekkirin eğitimcilik yönü kadar, eğitim programcılığı yönünü de ortaya çıkarması açısından kayda değerdir.

Fazlıoğlu'na göre, bu eserini oluştururken İbrahim Hakkı'nın Doğu Anadolu ve özellikle de Erzurum bölgesindeki Osmanlı medreseleri yanında

32. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. I, s. 152-155; Çetin Tan-Burhan Akpınar-Yusuf Gezer, *İbrahim Hakkı'nın Talim, Terbiye ve İrşada Yönelik Görüşlerinin Eğitim Bilim Perspektifinden Değerlendirilmesi*, Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, c. IX, S.11, Bayburt 2014, s. 200-201; Şimşek, *agm.*, s. 650.

33. Özyılmaz, *age.*, s. 91.

34. Özyılmaz, *age.*, s. 106; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 166.

35. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 119; Özyılmaz, *age.*, s. 49-58.



başta İstanbul ve Kahire olmak üzere seyahat ettiği ve seyahat yollarında gözlemlediği medreselerin eğitim programlarından ve ilmi eserlerden istifade etmiştir.<sup>36</sup> Programda zikredilen ilim dallarının ve bu ilim dallarına ilişkin adları verilen eserlerin, Osmanlı ilim-kültür dünyasında yaygın eserler olması, Ter-tib-i Ulûm’u yeni bir programdan ziyade, mevcudun biraz daha düzenlenmiş hâli şeklinde değerlendirmek mümkündür.<sup>37</sup>

İbrahim Hakkı’nın medrese programını, program tasarımı yaklaşımları açısından değerlendiren Şimşek, ilerlemecilik ve faydacılık (pragmatizm) eği-tim felsefelerine dayanan, öğrenen merkezli tasarımın özelliklerini yansıttığı sonucuna varmıştır.<sup>38</sup> Mütefekkirin öğrenen kitlesine göre ilimleri tasnif etmesinin dayanağı, Osmanlı medreselerindeki ders müfredatının konu veya di-siplin merkezli değil, seviye merkezli anlayışının<sup>39</sup> bir sonucu olduğu söyle-nebilir.

İbrahim Hakkı eğitimin amacı ve ilimlerin tasnifi gibi eğitimin çerçe-vesini çizen fikir ve mülahazalardan başka akademik takvim ve günlük ders saatlerine yönelik görüşler de ortaya koymuştur. O, “*Her hafta beş gün tahsil edersin/ Cuma ve salı tatil edersin*”<sup>40</sup> diyerek Osmanlı eğitim sisteminde uy-gulanan beş gün okul, iki gün tatil anlayışını aynen benimsemiştir. Osmanlının ilk dönemlerinde çarşamba ve cuma tatilken daha sonraları salı ve cuma tatil olarak uygulanmaya başlanmıştır. Özyılmaz, tatil günleri hakkında şu değerlendirmede bulunur; “*Cuma ve salı tedris günlerini ikiye böler. Üç gün ders bir gün tatil, iki gün ders bir gün tatil formülüyle çalışan öğrenciler bugün-lerde gerek geçmiş derslerini hatırlamak için çalışma yapma, gerek temizlik yapıp diğer ihtiyaçlarını temin etme ve gerekse dinlenme imkânını elde eder-lerdi. İşte bu kolaylığı sağlamak için salı ve cuma günlerinin tatil olması âdet olmuştur.*”<sup>41</sup>

Osmanlı eğitim geleneğinde günde 4-5 saat ders okutulmakta iken İb-rahim Hakkı günde iki dersin okunmasını tavsiye etmektedir. Bu konudaki görüşünü, “*Bir günde oku sen iki dersi / Biri maddi, bir de şer’i ya Farsî*” şeklinde dile getirir. Görüldüğü gibi öğrencinin günlük, biri maddi diğeri de şeriat ilimleri yahut Farsçaya dayalı bir ders okuması istenmektedir. Maddi ders derken neyin kastedildiği açıklanmamakla beraber, bunun matematik, ge-ometri gibi akli ilimler olduğu tahmininde bulunmak mümkündür.<sup>42</sup>

36. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 119.

37. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 119.

38. Şimşek, *agm.*, s. 655.

39. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 170.

40. Özyılmaz, *age.*, s. 80.

41. Özyılmaz, *age.*, s. 81-82.

42. Özyılmaz, *age.*, s. 78-79.

Fazlıoğlu'na göre günde iki dersin okunmasının bir vakıa mı yoksa bir temeniye mi işaret ettiği üzerinde düşünmek gerekir.<sup>43</sup>

### 3-1- Eğitimde Etkili Olan Temel Faktörler

İbrahim Hakkı'ya göre eğitimde etkili olan temel faktörlerin başında kalıtım gelmektedir. Kalıtım, kişinin anne babasından genler yoluyla aldığı özellikler şeklinde tanımlanabilir. Düşünürümüze göre, kalıtsal özellikler, bireyin kişiliğinin oluşmasında, zihinsel eğitim ve yeteneklerinde etkilidir. Dolayısıyla iyi bir nesil yetiştirmek her şeyden önce uygun bir evlilik yapmaya bağlıdır. İbrahim Hakkı, evlenecek erkeğin eş seçiminde dikkat etmesi gereken hususlar hakkında şu tavsiyelerde bulunur: Ona göre ideal eş asil/soylu bir aileye mensup, akıllı, iffetli, dindar, itaatkâr ve salih bir kadın olmalıdır. Bu özelliklere sahip bir kadının, her ne kadar fakir de olsa dünyada sahip olunacak en hayırlı varlık olduğu bilinmelidir. Bir kadınla, sırf şerefinden, zenginliğinden veya güzelliğinden dolayı evlenmek doğru değildir. Ayrıca İbrahim Hakkı, erkeğin evleneceği kadından şeref, zenginlik, yaş ve boyca daha üstün olmasını, ailenin huzurlu ve uyumlu olması açısından gerekli görür. Zira bu durum erkeğin ruhi yapısına daha uygundur. Aynı şekilde kadın da, evleneceği erkeğin dindar, iyi ahlaklı ve cömert olmasına dikkat etmelidir.<sup>44</sup>

Gelişigüzel yapılan evliliklerle kurulacak olan ailede, birçok problemin meydana gelmesi kaçınılmaz bir durumdur. Kavgalı ve huzursuz bir aile ortamında yetişen çocukların kişilikleri hiç şüphesiz olumsuz yönde etkilenecektir. Bu bakımdan İbrahim Hakkı, fiziki ve ruhi yönden sağlıklı ve mükemmel şahsiyetli bir çocuğun yetişmesinin ilk şartı olarak sağlam, huzurlu ve dindar bir ailenin tesisini gerekli görmektedir.<sup>45</sup> İbrahim Hakkı'nın bu konudaki düşüncelerinin İslam'ın benimsediği tavra uygun düştüğü görülür. Peygamberimiz bir hadis-i şeriflerinde, "*Kadın dört şeyi için nikâhlanır: Malı, güzelliği, nesebi ve dini. Siz dindar olanı tercih edin ki huzur bulasınız*"<sup>46</sup> buyurarak evlenilecek kadında öncelikli olarak dindarlık özelliğinin aranmasını, evliliğin asla geçici şehvi duygular veya maddi hesaplar üzerine kurulmamasını tavsiye etmektedir.

Eğitim bilimciler, çocuğun kişiliğinin oluşmasında içinde yaşadığı sosyal çevre kadar, kalıtsal yolla gelen kabiliyet ve ruhi yapının da belirleyici

43. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 170; Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Tan-Akpınar-Gezer, *agm.*, s. 202.

44. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 163.

45. Osman Türer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri*, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

46. *Sahih-i Buhari Muhtasar Tecrid-i Sarih*, (Çev. Tahrir ve Not: Abdullah Feyzi Koçer), c. II, Nikâh, 1832, s. 673.

rol oynadığını kabul etmektedirler.<sup>47</sup> Çocukta doğal olarak bulunan yeti ve kabiliyetler ona, anne-babasından kalıtım yoluyla geçmektedir. Öyle ise, çocuk eğitiminde anne-babaya yüklenen sorumluluklardan ilki, eş seçiminde titiz davranmak ve eşinde bazı özelliklerin bulunup bulunmadığını araştırmak olmalıdır.<sup>48</sup> Bu bağlamda İbrahim Hakkı'nın, çocuğun doğuştan kazanacağı kabiliyet ve özellikler bakımından son derece önemli olan eş seçimi ve evlilik münasebetleriyle ilgili birtakım tedbirler üzerinde durması, onun eğitimcilik yönünü ortaya koymaktadır. Ayrıca onun ideal bir nesil yetiştirme konusunda oldukça hassas davrandığı ve eğitimi evlilik öncesine kadar götürdüğü görülmektedir.

İbrahim Hakkı'ya göre eğitimde etkili olan temel faktörlerden bir diğeri ise sosyal çevredir. Bireyin sosyal çevresi, onun şahsiyeti, ruhi yapısı ve davranışları üzerinde etkili ve belirleyici konumdadır. Sosyal çevrenin insan üzerindeki etkisi eğitimciler tarafından “*insan, içinde yetiştiği çevrenin mahsulüdür*”<sup>49</sup> şeklinde ifade edilmektedir. Çocuğun ilk sosyal çevresi ailesidir ve çocukta şahsiyet oluşumunun büyük oranda şekillendiği dönem aile içinde geçmektedir. Bu bakımdan, çocuk eğitiminde etkili olan faktörlerin başında aile gelmekte; çocuğun yetiştirilmesi, terbiyesi ve kişiliğinin teşekkülünde öncelikli olarak aileye büyük sorumluluklar düşmektedir. Ailenin çocuk üzerindeki doğrudan etkisini iyi bilen mütefekkir, ebeveynlerin yapması gereken görev ve sorumlulukları ayrıntılı olarak açıklayarak,<sup>50</sup> ailenin önemli bir eğitim ve öğretim kurumu olduğunu ifade etmiştir.

Sosyal bir varlık olan bireyin kişiliğinin gelişmesinde ailesi kadar yakın çevresinin de etkisi büyüktür. Yaratılışının gereği olarak etkilenmeye elverişli olan birey, kişiliğini ve toplumsal karakterini kazanırken, yaşadığı çevre ile sıkı bir etkileşimde bulunur. Arkadaş çevresi etkileşimin en yoğun olduğu ortamlardan biridir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın üzerinde durduğu önemli hususlardan biri de arkadaş seçimidir. O, seçilecek arkadaşın akıllı, güzel ahlak sahibi, salih amelleri yerine getiren, kanaatkâr ve sadakat sahibi olma gibi beş temel özelliğinin bulunmasını tavsiye eder. Bu şartları taşımayan kimselerle arkadaşlık etmenin sakıncalarını anlatır. Şayet bu beş meziyeti/özelliği nefsinde toplayan bir kimse bulunmaz ise o zaman şu iki esasa göre davranmak icap eder. Düşünürümüze göre bu iki esas: “*Ya insanlarla meziyetleri*

47. Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi*, Pegem Yayınları, Ankara 1996, s. 15-16.

48. A. Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, Timaş Yay. İstanbul 2010, s. 185-186.

49. Bu konuda İbn Haldun'un düşünceleri şöyledir: İnsan tabiat ve mizacının değil, imkânları ve alışkanlıklarının kişisidir. İnsanın alıştığı bir durum, giderek onun tabii karakterinin yerini tutmaya başlayan bir ahlak, meleke ve adet haline gelir. İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev: Halil Kendir), c. I, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, s. 166.

50. Bkz. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 169-170.

*derecesinde konuşmak veyahut insanlardan ilgiyi kesip, uzlete çekilerek selameti bulmaktır.*"<sup>51</sup>

İbrahim Hakkı'nın arkadaş seçiminde fitri uygunlukların göz ardı edilmemesine dikkat çekerek ahlaki değerleri temel kriter olarak gördüğü, bu kriterleri taşımayanlarla arkadaşlık yapılmaması gerektiği kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Birçok İslam düşünürü de arkadaş olarak seçilecek kimsede sağlam karakter, güzel ahlak, çalışkanlık gibi vasıfların bulunması gerektiğini ifade etmişlerdir.<sup>52</sup> Örneğin Mevlana'nın arkadaş seçiminde doğruluk, dürüstlük ve edepli olma özelliklerini ön plana çıkardığı görülmektedir. Ona göre kaypak, sözünde durmayan, edep ve terbiyeden uzak insanlarla dostluk kurmak; arkadaş sayısını çoğaltmaz. Bunlar insanla diğer dostlarının arasını açmak için fırsat kollarlar. Dolayısıyla bu tür kimselere uymamak, onları dost edinmemek gerekir.<sup>53</sup>

Sonuç olarak İbrahim Hakkı, arkadaş etkisini bireyin davranışlarına yön veren önemli bir etken olarak görmektedir. İnsan tabiatı, arkadaşının hem iyiliğini, hem de kötülüğünü alır. Bireyin iyi ahlak kazanmasında, müspet insanlarla arkadaşlık etmesinin rolü büyüktür. Birey iyi insanlarla dostluk kurduğu takdirde, bu onun hem yaratıcı gücünü harekete geçirir, hem de başta kendi toplumu olmak üzere tüm insanlığa yararlı hedeflere yönelmesine yardımcı olur. Ayrıca İbrahim Hakkı, arkadaş seçimine vurgu yaparken eğitimde çevrenin önemini ve sosyal öğrenmeyi dikkate aldığı görülmektedir.

### 3-2- Çocuk Eğitimiyle İlgili Görüşleri

Çocukluk dönemi, bireyin ileriki hayatının temellerini oluşturması ve karakterinin şekillendiği dönem olması açısından oldukça önemlidir. Birey, kendisini yetişkinliğe hazırlayıcı davranışları büyük ölçüde küçük yaşlarda öğrenir ve bu öğrenmeler onda derin izler bırakır.<sup>54</sup> Çocukluk döneminin aile kurumu içerisinde geçmesi, ailenin ve ailede verilecek eğitimin önemini daha

51. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 175-176.

52. Burhaneddin Zernuci, *Talimü'l Müteallim*, (Ter: Yunus Vehbi Yavuz), Feyiz Yayınları., İstanbul 2011, s. 96; M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 2010, s. 277-278; Ahmet Koç, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İFAV Yayınları, İstanbul 1999, s. 107-111; Abbas Çelik, *Bir Eğitimci Olarak Zili*, Ekev Akademi Dergisi, c. I, sayı. 3, 1998, s. 340.

53. Mevlana Celaleddin-i Rumi, *Mesnevi*, (haz. Adnan Karaismailoğlu), c. I, Yeni Şafak Kültür Merkezi, İstanbul 2004, s. 415; Mehmet Necmettin Bardakçı, *Mevlana Perspektifinden Gençlik Problemleri ve Çözüm Yolları*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (Mevlana Özel Sayısı), c. VI, sayı: 14, Ankara, s. 276.

54. Mustafa Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XLV, S. 2, Ankara 2004, s. 137.

da artırmaktadır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'si incelendiğinde çocuğun eğitiminde aile ve okul olmak üzere iki önemli kurumu ön plana çıkardığı görülür. Ona göre ailenin en önemli görevlerinden biri çocuğun en iyi şekilde terbiye edilmesidir ve bu konuda anne-babanın yapması gereken birtakım görev ve sorumluluklar vardır. Hiç şüphesiz mütefekkirin vurguladığı görev ve sorumluluklar, onun pedagojik anlayışını ve çocuk eğitimiyle ilgili görüşlerini yansıtmaları açısından önemlidir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, "Çocuk, dünyada sevinç, ahirette nurdur" hadisini zikrederek öncelikle doğan çocuğun cinsiyeti ne olursa olsun sevinç ve şükürle karşılanması gerektiğini vurgular. Kız çocuğunun hürmete daha layık olduğunu dile getirir ve ailelerin kız çocuğuna daha fazla sevinç ve ilgi göstermelerini tavsiye eder.<sup>55</sup> Aileye düşen diğer bir görev Allah'ın lütfu ve emaneti olan çocuğa güzel bir isim vermektir. İsmi onu taşıyan kimse üzerinde psikolojik etkileri olduğu bazı âlimlerimiz tarafından ifade edilmiştir.<sup>56</sup> Hz. Peygamber, "Sizler kıyamet günü isimlerinizle ve babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız. Öyleyse isimlerinizi güzel yapın"<sup>57</sup> buyurarak çocuklara güzel isimler verilmesini tavsiye etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri de doğumdan sonra Hz. Peygamberin tavsiyesine uygun olarak çocuğa iyi çağrışımında bulunacak güzel isim verilmesinin, babanın görevlerinden biri olduğunu zikreder.<sup>58</sup> Çocuğa güzel bir isim vermeyi, onun için güzel bir ahlak ve güzel bir hayat temennisi olarak kabul etmek mümkündür.

Ebeveynlerin ihmalkârlık göstermemeleri gereken en önemli hususlardan birisi mahremiyet kaideleridir. İbrahim Hakkı çocukluk yıllarının sonuna doğru, ergenliğe girmeden bireyin mahremiyet anlayışına sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. O, bu konuyla ilgili olarak: "On yaşına gelen kız ve erkek çocukların yataklarını, odalarını ayırın. Çünkü beraber yatmaları kötülüklerle sebep olur,"<sup>59</sup> diyerek ebeveynlere on yaşına gelen kız ve erkek çocukların hem yataklarını hem de odalarını ayırmalarını istemektedir. Onun bu ifadelerinden çocuklara erken yaşlarda mahremiyet eğitiminin ailesi tarafından verilmesi gerektiği görüşünü benimsediği söylenebilir.

İbrahim Hakkı'nın eğitim anlayışında öne çıkan hususlardan biri de çocuk için hayır dua etmektir. O, "Çocuklara beddua edilmemeli, daima hayır dua

55. Bu konuda şu hadis-i şerifi delil getirir: "Kadının bereketlisi, ilk çocuğu kız olanıdır. Çünkü ben Hak Teâlâ'dan yükü olmayan evlat istedim, bana kızlar bağışladı.", Bkz. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 169.

56. Hayati Hökelekli, *Çocuk*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. VIII, İstanbul 1993, s. 355, Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk*, DİB Yayınları, Ankara 2000, s. 45.

57. Ebu Davud, *Edeb* 69.

58. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 169.

59. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

*edilmelidir. Çünkü beddua çoğu zaman kabul olur ve bu yüzden onların fesadına ve fakirliğine sebep olur*<sup>60</sup> diyerek ebeveynlerin çocuklarına beddua etmemeleri konusunda uyarılarda bulunur. İbrahim Hakkı, çocukların geleceği ve eğitimleri için aile büyüklerinin hayır dua etmelerini ve dua metodunu aktif bir şekilde kullanmalarını istemektedir. Zira İslam eğitim geleneğinde dua önemli bir yer tutar. İnsanın iradesini aşan olayların ıslahında bütün peygamberlerin yaptığı gibi ilahi gücü harekete geçirmek ancak dua etmek ile olur. Gözlerin nuru,<sup>61</sup> dünyanın süsü<sup>62</sup> olarak nitelendirilen çocukların “iyi insan” olarak yetişmeleri için Hz Âdem’in,<sup>63</sup> Hz İbrahim’in<sup>64</sup> ve Hz Meryem’in annesi Hanne’nin<sup>65</sup> yakarışı gibi Allah’a yalvarmak, çocuk eğitiminde Müslüman anne-babanın asla ihmal etmemesi gereken bir eylem olmalıdır. Peygamberimiz de hayatında ve tebliğ çalışmalarında duayı önemli bir metot olarak kullanmış, gerek kendi çocukları ve torunlarına, gerekse diğer çocuklara iyi insan olmaları için dua etmiş, ayrıca ebeveynlere çocuklarına dua etmelerini tavsiye etmiştir.<sup>66</sup> Çocuklarını iyi yetiştirmek isteyen anne-baba, bütün imkânlarını sarf ettikten sonra ilahi yardım için dua etmesi gerektiğini, duasız yapılan eğitimin susuz çiçeğe benzetildiğini asla unutmamalıdır.<sup>67</sup>

İbrahim Hakkı’ya göre çocuğun eğitiminde dikkat edilecek bir başka husus onun hangi alana ve mesleğe yatkın olduğunu tespit etmektir. Bu konudaki görüşleri şöyledir: “Çocuğa yazı yazmayı, ata binmeyi ve yüzmeyi öğretmek, ayrıca uygun bir sanat/meslek sahibi yapmak gerekir. Zira sanat fakirliğe karşı bir güvencedir. Eğer çocuk ilme rağbet ederse o yolda yürümesi sağlanmalıdır.”<sup>68</sup> Eğitim, insanda var olan yeteneklerin meydana çıkarılması ve geliştirilmesi faaliyetidir. Bu açıdan eğitim sürecinde hareket noktası çocuk olmalıdır. Zira eğitimde bireysel farklılıkları dikkate almak önemli ilkelerden biridir. Buna göre her çocuk kendi yetenekleri, kapasitesi, gücü, ilgi ve eğilimlerine göre eğitilmelidir. İbrahim Hakkı, gerek eğitim-öğretimde gerekse mesleğe yönlendirmede çocuğun ilgi ve yeteneklerinin daima göz önünde tutulmasını gerekli görmektedir.

60. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

61. Furkan, 25/74.

62. Kehf, 18/46.

63. Araf, 7/189.

64. Bakara, 2/129; Ramazan Gürel, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Hz İbrahim*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s. 98-101

65. Al-i İmran, 3/136; ayrıca bkz. Betül Turpçu, *Din Eğitimi Açısından Kuran-ı Kerim'de Hz Meryem'in Terbiyesi*, Araf Yayınları, İstanbul 2013, s. 88-89.

66. Tirmizi, *Kıyamet*, s. 60.

67. Bayraktar Bayraklı, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2007, s. 160.

68. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, anne ve babanın çocuklarına karşı tutum ve davranışlarında sevgi, şefkat ve merhametle yaklaşmaları gerektiği inancındadır. O, “*Ebeveynler çocuklarını sevgi ve şefkatle öpüp kucaklamalı, onlara merhametle muamele etmeli ve yumuşak söz söylemeli*”<sup>69</sup> diyerek çocuk eğitiminin sevgi, hoşgörü ve merhamet temelli olmasını istemektedir. Düşünürümüzün çocuk terbiyesi konusunda sevgi unsuruna çok daha fazla yer vermesinin sebeplerinden biri, kendisinin yetişme tarzı ve tasavvuf ehli bir zat oluşu ile açıklamak mümkündür.<sup>70</sup>

Sevgi ve şefkat, çocuk eğitiminin temel ilkelerinden biridir ve aynı zamanda çocuğun en önemli ihtiyacıdır. Zira ruhi gelişimi açısından çocuğun, sevgi ve şefkatin hâkim olduğu bir ailede yetişmesi gerekir.<sup>71</sup> Anne ve babanın sevgi ve ilgisinden mahrum olarak büyüyen çocuk, büyük bir sevgi açlığı duymakta ve bundan dolayı birtakım davranış bozuklukları gösterebilmektedir.<sup>72</sup> Yapılan bir araştırmada ailede sevgi, ilgi, güven ve hoşgörü eksikliği yaşayan bireyin şiddet uygulamaya daha eğilimli olduğu tespit edilmiştir.<sup>73</sup>

Kur’an’ın eğitim sisteminde sevgi unsuru önemli yer tutmaktadır. Özellikle baba-oğul ilişkisini konu edinen pek çok ayette hitap tarzının “yavruçüğüm, oğulcuğüm”<sup>74</sup> şeklinde olduğu görülmektedir. Bu ifade biçimi, bize baba-evlat ilişkisinin sevgi ve şefkat odaklı olması gerektiğini örnek olarak göstermektedir. Ailenin çocuğa yönelik sevgi ve ilgisi sözde kalmamalı öpme, okşama, kucaklama, hâl hatır sorma, sorularını ciddiye alıp cevaplama gibi tutum ve eylemlerle çocuğa yansıtılmalıdır. İbrahim Hakkı da Kur’an’ın öğretilerini kendi hayatında çocuklarına karşı fiilen tatbik etmiş, yazdığı bir mektubunda oğluna sevgi ve iltifat dolu ifadeler kullanmıştır.<sup>75</sup>

Sevgili peygamberimiz de çocuklara karşı gösterilecek merhamet ve müsamahayı, “*Küçüklerimize sevgi/şefkat göstermeyen bizden değildir*”<sup>76</sup> şeklinde özetlemiştir. Yine Peygamberimiz, “*Kolaylaştırmız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz*”<sup>77</sup> buyurarak anne-baba ve eğitimcilerin çocuk terbiyesinde kolaylaştırmayı ve sevdirecek öğretmeyi genel bir ilke olarak benimsemelerini istemiştir. Sonuç olarak eğitimde baskı ve şiddet değil, sevgi

69. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

70. Türer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri*, s. 356.

71. Hasan Dam, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi, (Edit. Mustafa Köylü), Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 94.

72. Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 243.

73. Faruk Kocacık, *Aile İçi İlişkilerde Kadına Yönelik Şiddet*, Sivas 2004, s. 111.

74. Hud, 11/42; Yusuf, 12/5; Lokman, 31/13, 16, 17; Saffat, 37/102.

75. Türer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri*, s. 356; Çelebioğlu, *age.*, s. 52,54.

76. Ebu Davud, Edeb 66.

77. Buhari, İlim 11; Müslim, Cihad 6.



ve hoşgörü esas alınmalıdır. İbrahim Hakkı da sevgi, şefkat ve merhamet odaklı bir eğitim anlayışından yanadır.

İbrahim Hakkı'nın çocuk eğitiminde öne çıkardığı hususlardan biri de anne-babanın çocuğa oyun imkânı sağlaması ve onunla birlikte oyun oynamasıdır.<sup>78</sup> Oyun çocuğun bedenî, hissî, zihnî gelişiminde önemli rol oynar. Oyun oynarken çocuk dünyayı ve çevresini keşfeder, yeni bilgiler edinir, merak duygusunu tatmin eder. Bellekte tutma, hatırlama, isimlendirme, eşleştirme, sınıflandırma gibi yetenekleri gelişir, mantık yürütmeyi öğrenir.<sup>79</sup> İbn Sina'ya göre yeterince oyun oynayamayan çocuğun bedenî ve zihnî gelişimi engellenmiş olur.<sup>80</sup> Gazali'nin bu konudaki görüşü şöyledir: “Çocuğun oyun oynaması engellenmemelidir. Oyun oynaması yasaklanan ve sürekli çalışmaya, okumaya zorlanan çocukların neşesi azalır, zekâları söndürülür.”<sup>81</sup> Çocukla oyun oynamanın anne-baba açısından da birçok faydası vardır. Öncelikle anne-baba çocuğun hem ilgi ve yeteneklerini keşfetme imkânı bulur, hem de onunla etkili bir iletişime geçer.<sup>82</sup> Oyunun çok faydalı olmasından dolayı düşünürümüze göre çocuk eğitiminde oyundan mutlaka yararlanılmalı ve çocukların oyunlarına eşlik edilmelidir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, çocuklar arasında eşit davranmaları konusunda aile fertlerini uyarır ve eğitimde her ferdin değerli olduğunu ifade eder. Onun görüşleri şöyledir: “Ebeveynler çocuklarına kendi yediklerinden yedirmeli, giydiklerinden giydirmelidir. İyilik yapmada, giydirip süslemede ve hediye vermede çocuklarına mutlaka eşit davranmalı, asla ayırım yapmamalıdır”<sup>83</sup> Adaletli olmayan ve eşit davranmayan anne-babanın bu yanlış tutumu, çocuklar arasında kıskançlık, güvensizlik ve düşmanlık gibi birtakım davranış bozukluklarına sebebiyet verir. Bu konuda Peygamberimiz de “Allahtan korkunuz ve çocuklarınız arasında adaletli olunuz”<sup>84</sup> buyurarak kız-erkek bütün çocuklara eşit davranılmasını ve ayırım yapılmamasını gerekli görür.

Dini duyguların oluştuğu ve geliştiği dönem çocukluk dönemidir. Bu dönemde verilen din eğitimi bireyin duygu ve düşüncelerini, manevi dünya-

78. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

79. Çocuk için oyunun önemi hakkında bkz. Bilal Yorulmaz, *Oynayalım Öğrenelim Din Eğitiminde Kullanılabilecek Eğitsel Oyunlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, s. 18; M Faruk Bayraktar, *Ailenin Eğitim Görevi*, Din Eğitimi Araştırmaları, S. 2, 1995, s. 120

80. Abdurrahman Dodurgalı, *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, İFAV Yayınları, İstanbul 1995, s. 158.

81. Gazali, *İhyau Ulumi'd- Din*, (Ter. Ahmed Serdaroğlu), c. III, Bedir Yayınları, İstanbul 1975, s. 168.

82. Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 93-94.

83. Tüerer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri*, s. 356; Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

84. Ebu Davud, *Büyü* 83.

sını, tutum ve davranışlarını etkiler. Din eğitiminden mahrumiyet ise, bireyin manevi bir boşluğa düşmesine yol açabilir. İbrahim Hakkı'nın eğitimle alakalı ele aldığı konulardan biri de din eğitimidir. Onun bu konudaki görüşleri şöyledir. “*Erkek olsun, kız olsun altı yaşına geldiği zaman çocuğa Kuran’ı yüzüne okuma, dinin farzları ve İslam adabı öğretilmelidir.*”<sup>85</sup> Bu ifadelerden onun çocuğa mutlaka din eğitimi verilmesini gerekli gördüğü ve aileye büyük sorumluluklar yüklediği, çocuğun dini eğitimine altı yaşında başlanmasını uygun gördüğü anlaşılmalıdır. Düşünürümüzün altı yaş görüşü günümüz anlayışına uygun düşmektedir. Günümüzde de eğitim-öğretime başlama yaşı altı yaşın sonu olarak kabul edilmektedir. İslam eğitimi Kuran okumayı öğrenmekle başlar. Bu geleneğe uyan müellif, çocuğun dinî eğitimini Kuran’ı öğretmekle başlatmıştır.

### 3-3- Öğretmenin Nitelikleri

Eğitim sisteminin temel unsurlarından biri öğretmendir. Çocuğun okul dönemi eğitiminde öğretmen aileden daha etkili bir fonksiyon üstlenmiştir. Çünkü bu dönemde çocuk için öğretmen her yönüyle örnek alınacak ideal insan tipini oluşturur. Dolayısıyla öğretmenin kişilik birikimi öğrenciler üzerinde olumlu veya olumsuz anlamda etkileyici potansiyele sahiptir. İbrahim Hakkı Hazretleri, çocuğun şahsiyetinin kemale ermesinde etken rol oynayan öğretmenin vasıflarından ve riayet edeceği ilkelerden maddeler hâlinde bahsetmiştir. Şimdi bunları incelemeye çalışalım.

İbrahim Hakkı, “*Öğretmen zorluk ve müşküllere katlanmalı, öğrenme güçlüğü çeken öğrenciye sabırlı davranmalı*”<sup>86</sup> diyerek öğretmende bulunması gereken temel vasıflardan birinin sabır olduğunu vurgular. Sözlükte “Katlanma, dayanma, ses çıkarmadan bekleme, tahammül etme”<sup>87</sup> gibi anlamlara gelen sabır, terim olarak “musibet ve belaya uğrayan insanın feryat etmeyip metanet göstermesi, aklın ve dinin gösterdiği yolda sebat etmesi, sosyal hayattan veya insani münasebetlerden doğabilecek birçok zorluğa ve olumsuzluğa dirençli olması”<sup>88</sup> şeklinde tanımlanır. İslam eğitimcilerine göre öğretmen için sevgi duymak ve ümitli olmak kadar, sabır da gerekli bir fazilettir. Örneğin Gazali ilim ehlinde bulunması gereken temel niteliklerden birincisinin sabır olduğunu ifade eder.<sup>89</sup> Sabır eğitiminden geçmeyen ve sınırlarına

85. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 170.

86. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 160-161.

87. Türk Dil Kurumu, “*Büyük Türkçe Sözlük*”, bkz. www.tdk.gov.tr

88. Mebrure Doğan, *Sabır Psikolojisi Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*, Çamlıca Yay., İstanbul 2016, s. 58-59.

89. Gazali'nin bu konudaki görüşü şöyledir: “Öğretmen öğrencisinin lüzumsuz ve yer-siz sorularına ve olumsuz hareketlerine karşı sabırlı olmalıdır.” bkz. Gazali, *Hidayet Rehberi (Bidayetü'l-Hidaye)*, Haz: Veysel Akaya, İnsan Yayınları, İstanbul 2018, s. 97.

hâkim olamayan öğretmenin öğrencisine zarar verme olasılığı yüksektir. O hâlde öğretmenin öfkesini kontrol etmesi ve sabırlı olması gerekir. Günümüzde de öğrenciler tarafından en çok beğenilen öğretmen özelliklerinin başında sabır gelmektedir.<sup>90</sup>

İbrahim Hakkı'ya göre öğretmende bulunması gereken diğer bir özellik vakar ve tevazu sahibi olmaktır. Vakar: teenni ile hareket etmek, ağır başlı olmak, dikkatli ve temkinli davranmak gibi anlamlara gelir. Tevazu ise, kişinin kendini başkasından üstün görmemesi, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması demektir. Vakar ve tevazu, İslam eğitim geleneğinde Hz Peygamberden itibaren ilmi kimliğin bir tamamlayıcısı olarak görülmüştür. Dolayısıyla İslam eğitimcileri bu iki özelliği öğretmende bulunması gereken en önemli nitelikler arasında saymışlardır.<sup>91</sup> Öğretmen herhangi bir konuda kendisine danışıldığı zaman mütevazı olmalı, öğrencilerine karşı alçakgönüllü ve yumuşak davranmalıdır. Zira eğitim-öğretim esnasında, öğrenciyle münasebetlerde mütevazı ve vakur davranışlara ihtiyaç vardır. Öğrenci sorduğu soru karşısında kendisini küçümseyen, bilmediği için azarlayan ve kibirlenen öğretmene saygı duymakta zorlanacağı bilinmelidir.<sup>92</sup>

İbrahim Hakkı'ya göre eğitim-öğretimde öğrenciye yumuşak davranmak şefkatli, merhametli ve hoşgörülü olmak öğretmenin temel niteliklerindedir. Bu görüşünü, "*öğretmen öğrenciye yumuşak davranmalı, mazeretini kabul etmeli, öğrenciyi azarlamamalı*"<sup>93</sup> şeklinde ifade ettiği görülür. Onun bu ifadelerinden sevgi, şefkat ve merhamet temelli bir eğitim anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır. Öğretmenin merhametli ve hoşgörülü olması çabuk öfkelenmesine mani olur. Aynı zamanda öğretmenin öğrenci nazarında otoritesini muhafaza etmesini sağlar. Öğrenci bu özelliklere sahip öğretmene daha çok saygı gösterir, hayranlık duyar ve onu örnek alır.

İbrahim Hakkı'ya göre öğretmen alay etmekten ve aşırı şaka yapmaktan kaçınılmalı, öğrencilerle münasebetinde bu iki olumsuz tutumdan uzak durmalıdır.<sup>94</sup> Alay etmek, bir kimsenin gülünç, kusurlu vb. yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapmak demektir. Şaka ise güldürmek ve eğlendirmek

90. Münire Erden, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Alkım Yayınları, İstanbul 1998, s. 36; Muhammet Yılmaz, *Etkili Öğretmenlik*, Dem Yayınları, İstanbul 2013, s.77-80.

91. Bedruddin İbn Cemâa, *İslami Gelenekte Eğitim Ahlakı*, (çev. Muhammet Şevki Aydın), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 117; Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 133-136; Koç, *age.*, s. 100; Osman Taştekin, *İbnü'l Hacc el-Adberi*, Klasik İslam Eğitimcileri, (Edit. Mustafa Köylü- Ahmet Koç), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 498.

92. Bayramali Nazıroğlu, *İslam Eğitiminde Öğretmenler, Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, (Edit. Mustafa Köylü-Şakir Gözütök), Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, s. 365.

93. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161.

94. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161.

amacıyla yapılan hareket ve söylenen sözdür. Ders esnasında herhangi bir sebepten dolayı kendisiyle alay edilen öğrenci, öğretmenden soğuduğu gibi derslerden ve okuldan da soğur. Dolayısıyla öğretmen, öğrencilerin güvenini zedeleyen, cesaretini kıran bu gibi davranışlardan uzak durmalıdır. Aynı zamanda öğretmen aşırı şaka yapmaktan da kaçınmalıdır. Aşırı şaka öğretmenin saygınlığını azaltır, öğrenciyi dersten koparır ve eğitim-öğretimin verimli geçmesini engeller. Sonuç olarak İbrahim Hakkı'ya göre, ideal bir öğretmen öğrencilerin eksiği ve kusurları karşısında gülüp alay eden değil, hoşgörülle karşılaşan ve onlara rehberlik eden /yol gösteren birisi olmalı ve öğretmenlik mesleğinin saygınlığına gölge düşüren aşırı şaka yapmaktan da kaçınmalıdır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre öğretmen mümkün olduğunca öğrencileriyle bire bir ilgilenmeli, gereksiz ve boş konuşmamalı, sükûnetini muhafaza etmelidir. Eğitim sürecinde öğrencilerin kötü huylarını düzeltmeyi ve onlara iyi davranışlar kazandırmayı ilke edinmeli, izansız güzel öğütlerle yola getirmeli, ıslah etmeye çalışmalıdır. Soru soran veya cevap veren öğrenciyi dikkatle dinlemeli, onları azarlamamalıdır.<sup>95</sup> Hocanın öğrenciyi dikkatli dinlemesi, öğrenciye değer verdiğini ve birebir iletişime geçtiğini gösterir. Bu durum öğrenmeyi de kolaylaştırır. Aynı zamanda öğrencilerin ferdi farklılıklarını dikkate almalı, ilgi ve istidatlarını tespit ederek bu doğrultuda rehberlik yapmalıdır.

Sonuç olarak İbrahim Hakkı'nın düşünce dünyası ve eğitim anlayışında öğretmen, mesleğini ciddiye alan, talebeye karşı davranışlarında temkinli ve bilinçli hareket eden, onlara sevgi, merhamet ve hoşgörülle yaklaşan, hâl ve hareketleriyle iyi örnek olan ve zararlı bilgilerden onları men eden bir birey olmalıdır.

### 3-4- Öğrencinin Nitelikleri

Eğitim-öğretimin en önemli unsurlarından birisi hiç şüphesiz öğrencidir. İbrahim Hakkı, öğrencinin eğitimdeki amaç ve niyetinden kişisel özelliklerine, ders esnasındaki tutumundan ahlaki vasıflarına kadar doğrudan ve dolaylı olarak birtakım tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir. Düşünürümüzü göre öğrencinin ilim öğrenmek için birtakım vasıflara sahip olması gerekir. Şimdi bu vasıfları değerlendirmeye çalışalım.

İslam eğitimcileri ilim öğrenmek isteyen öğrencide birtakım özellikler aramaktadır.<sup>96</sup> İbrahim Hakkı'nın da tahsil hayatına atılacak kişide benzer özellikler aradığı görülür. Ona göre bilgi tahsil edecek talebenin beden ve ruh

95. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161.

96. Bu şartlar için bkz. Mehmet Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğrenciler*, Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, (Edit. Mustafa Köylü-Şakir Gözütok), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 317-318; İrfan Başkurt, *İslam Eğitim Tarihinde Öğretmen ve Öğrenci Profili, Din ve Hayat*: İstanbul Müftülüğü Dergisi, S. 2, İstanbul Haziran 2007, s. 13.

sağlığının yerinde, anlayışının ve zekâsının güçlü olması gerekir. Zira ilimde ilerlemek ve onun inceliklerini kavramak ancak güçlü zekâ ve akıl ile mümkündür. Bu özellikleri taşıyan her kişiye ilim öğrenmek ve öğrendikleri ile amel etmek farz kılınmıştır.<sup>97</sup>

İbrahim Hakkı, öğrencinin sadece derslere yoğunlaşmasını, ilgi ve dikkatini dağıtacak ortamdan uzak durmasını istemektedir. Dolayısıyla öğrenci sessiz ve تنها yerlerde ders çalışmalı ve dikkatini derslere vermelidir. Ona göre en تنها yer dışarıya kapalı olan medresedir. Aynı zamanda bu yer hem güvenlik alanı (dâru'l-emân) hem de sabır ve kanaat (sabr'u kanaat) yeridir.<sup>98</sup> Bu mekânda öğrencinin yapacağı iş; okumak, yazmak ve ilimleri derinlemesine öğrenerek kemal mertebesine ulaşmak olmalıdır.<sup>99</sup>

İbrahim Hakkı'ya göre eğitim-öğretim esnasında öğrencinin zamanını ilme verebilmesi için imkân dâhilinde evlenmemelidir. Çünkü evlilik ilimle meşguliyeti azaltır. O, "İlim denizine dalıp ondan en üst düzeyde bilgileri elde etmeden sakın evlenme"<sup>100</sup> diyerek öğrencileri ikaz etmektedir. İslam eğitimcilerinin bu konuda benzer kanaati taşıdıkları söylenebilir. Birçok yetenekli ve kabiliyetli öğrenci, talebelik çağında evlendiği için geçim derdine düşmüş ve eğitimine devam edememiştir.

İbrahim Hakkı, öğrencinin ilimden başka bir şeyle ilgilenmesine kesinlikle razı değildir. Öğrenci gerekirse ilim için hicret etmeli, bulunduğu ortamı değiştirmeli, yakın çevresinden, köyünden uzaklaşmalı, bu uğurda mihnet ve sıkıntılara katlanarak bir an önce medrese hücrelerine girmelidir.<sup>101</sup> İnsanın doğup büyüdüğü yerde birçok tanıdığı, akrabası ve dostu vardır. Her gün bunlarla az ya da çok ilgilenmek durumunda kalır. Bu durum, onun ilgi ve dikkatini dağıtır. Dolayısıyla hem öğrendiğini unutur, hem de yeni şeyler öğrenemez. İbrahim Hakkı bu hususu önemseyerek öğrenciden ilgi ve dikkatini

97. Bu konudaki görüşlerini şu beyitlerle ifade eder;

**Ey ilmi tâlib v'ey tab'ı elsem / Hem fehmi zîrek aklı müsellemler**

**Allâh bize iş 'arz eylemişdür / İlm ü amel hem farz eylemişdür.** bkz. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123; Özyılmaz, *age.*, s. 69.

98. İbrahim Hakkı, bu konudaki görüşlerini Tertib-i Ulûm'da şu beyitlerle ifade eder:

**Ol ehl-i 'ilme tenhâ mekândur / Hısn-i mefîndür dâru'l-emândur**

**Hücre güzeldür medrese hoşdur / Ol pür 'ilimdür taşrası boşdur**

**Bulmak dilersen emn ü selâmet / Gir hücreye kıl sabr u kanâat,** bkz. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123; Özyılmaz, *age.*, s. 74.

99. Bu konudaki görüşlerini şu beyitle ifade eder: **Oku yaz anda kesb-i kemâl it / Her ilmi öğren gavrına hem yit,** bkz. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123; Özyılmaz, *age.*, s. 76.

100. **İtme teehhül kâm almadukça / Bahr-i 'ulûma bir dalmadukça.** Özyılmaz, *age.*, s. 72.

101. Konuyla ilgili şu beyitleri söyler: **Göç karyeden geç evden dükkândan / Gel hücreye kaç havf u ziyândan.** Özyılmaz, *age.*, s. 72; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123.

dağıtacak şeylerden uzaklaşıp derslerine yoğunlaşmasını, fikir ve düşüncesinde sadece okuduğu ilimlerin olmasını istemektedir.<sup>102</sup> Birçok İslam eğitimcisinin de ilim için hicretin gerekli ve önemli olduğuna vurgu yaptıkları görülmektedir.<sup>103</sup>

İlim öğrenecek kişinin “*hikmeti bulmak için*” yola çıkması gerekir.<sup>104</sup> Düşünürümüz, Hz Peygamber’in “*Hikmet Müslüman’ın yitik malıdır. Onu nerede bulursa alır*” hadisinden hareketle ilmin gayesinin hikmeti aramak olduğunu ifade eder. Bu arayışta öncelikli olarak öğrenciye düşen görev iyi bir hoca bulmak olmalıdır. İbrahim Hakkı, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder; “*Zeki bir akrân, salih bir arkadaş ve dost bir hoca bulan kişi şanslı bir öğrencidir.*” Bu öğrenci daima adı geçen kişilerle oturup kalkmalı, halkla konuşmamalı ve onlarla vakit kaybettirici boş sohbetlerden uzak durmalıdır.<sup>105</sup>

İbrahim Hakkı’nın eğitim anlayışında öğrenci-öğretmen münasebetlerinin temelini sevgi ve saygı oluşturur. Bu konuda İslam eğitimcileri de benzer görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin Zernüci, “*Bil ki, öğrenci ilme, ilim adamlarına ve hocalarına hürmet göstermedikçe ilmi elde edemez ve elde ettiği bilgiden faydalanamaz*”<sup>106</sup> diyerek saygının öğrencide bulunması gereken temel niteliklerden biri olduğunu ifade etmiştir. İbrahim Hakkı, Hz Ali’nin “*Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum*” sözünü zikrederek,<sup>107</sup> öğrencide bulunması gereken temel vasıflardan birinin saygı olduğuna dikkat çeker. Ona göre, öğrenci, öğretmenin huzuruna çıkarken selam verip ayakta durmalı ve onun izniyle oturmalıdır. Öğretmenin karşısında az konuşmalı, sorulmadıkça söylememeli, ondan izin alarak soru sormalı, öğretmen sınıfa girip çıktıkça ayağa kalkmalıdır. Öğretmenin sıkıldığını ve yorulduğunu görünce susmalı, yolda yürürken ona bir şey sormamalı ve arkasından yürümelidir.<sup>108</sup> Ayrıca talebe, öğretmenin şahsına olduğu kadar, akraba ve dostlarına da saygı ve hürmette kusur etmemelidir.

İlimle meşgul olanlarda bulunması gereken ahlaki hususlardan bir

102. Bu konuda görüşleri şöyledir; **İlm ile olsun fikr ü hayâlün / Ta düzgün ide Hak cümle hâlün.** Bkz. Özyılmaz, *age.*, s. 74; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123.

103. Koç, *age.*, s. 104.

104. Konuyla ilgili şu beyiti söyler: **Kul olma halka âzâde cânsın / Hikmet itürmüş hem arayansın.** Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123, 164.

105. Bu konudaki görüşlerini şu beyitlerle ifade eder;

**Zîrek şerîk ü sâlih refiki / Buldunsa âsân hoca şefiki**

**Bunlarla otur yârâna gitme / Karışma halka hem sohbet itme.** Bkz. Özyılmaz, *age.*, s. 79; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 124, 165.

106. Zernuci, *age.*, s. 99.

107. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 162.

108. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161-162.

diğeri alçak gönüllü olmak, kendini beğenmişliği terk etmektir. Düşünürümüze göre öğrenci, ilim elde etme hususunda mütevazı olup, kibirden uzak durmalıdır. Sorularıyla öğretmenden daha bilgili olduğu havasına girmemeli, öğretmenine karşı bilgiçlik taslamamalı, diğer insanların farklı görüşlerini konu edinip, öğretmenle münakaşa yapmamalı, ona karşı nazik ve kibar olmalıdır.<sup>109</sup>

Öğrenci derse vaktinde girmeli ve düzenli devam etmelidir. Dersine devam etmeyen öğrenci, ilim ve bilgi yönünden geri kalır. Ders saati ve ders dışı saatlerin asla boş geçirilmemesi gerekir. Zira ders çalışmaksızın geçen gün düşünürümüze göre ömürden boşa geçmiş bir gün olarak değerlendirilir. Ayrıca ilimde süreklilik önemlidir. Devamlı ilimle meşguliyet bilgiyi canlı tutar ve unutmaya mani olur. İbrahim Hakkı bu görüşleri ile ilimde sürekliliğin önemine dikkat çektiği görülmektedir.<sup>110</sup>

Eğitim-öğretimde başarılı olmanın en önemli unsurlarından biri disiplindir. Diğer İslam eğitimcileri gibi İbrahim Hakkı'da disiplin konusuna gereken önemi vermiştir. Her şeyden önce öğrencinin dersi kaçırmaması gerekir. Zira kaçırılan dersin telafisi yoktur. Öğrenci derste namazda oturuyormuş gibi edepli oturmalı, öğretmenin karşısında başkasının kulağına gizli sözler söylememelidir. Çünkü bu durum diğer öğrencilerin dikkatini dağıtacağı gibi sıfıfta disiplinsizliklere yol açabilir.<sup>111</sup>

Sonuç olarak İbrahim Hakkı'ya göre ilim öğrenmeyi arzulayan öğrenci öncelikle tam bir niyet ve kararlılıkla yola çıkmalı, sabır, tevazu, saygı gibi birtakım ahlaki vasıflara sahip olmalıdır. Öğretmenlerine karşı saygıda kusur etmemeli, derslerine devam etmeli ve düzenli çalışmalı, zamanını boşa geçirmemeli, belirlediği hedeflere ulaşabilmesi için iyi arkadaş çevresi edinmelidir.

### 3-5- Yöntem ve Teknikler

İbrahim Hakkı, eğitim-öğretime ilişkin fikirlerini belirtirken öğrencilerin başarılı olmaları ve daha iyi öğrenebilmeleri için birtakım yöntem ve teknikler tavsiye ettiği görülür.

*Soru-Cevap:* Düşünürümüzün tavsiye ettiği yöntemlerden ilki öğrencinin hocasına soru sormasıdır. Soru sormak öğrenmeyi kolaylaştırır ve bilgiyi artırır. Öğrenci bilmediği ya da kendisine zor gelen konularda hocasına mutlaka sorular sorması gerekir. Yüce Allah Kur'an 'da "Eğer bilmiyorsanız bir

109. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161.

110. Bu konudaki görüşlerini şu beyitlerle ifade eder:

**Fevt itme dersi ömr itme zâyî / Tut ders ü devri her işe mâni**

**İlim ile olsun fikr ü hayâlün / Ta düzgün ide Hak cümle hâlün.** Bkz. Özyılmaz, *age.*, s. 79; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 123, 164.

111. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161.



bilene sorunuz”<sup>112</sup> buyurarak soru sormayı teşvik etmiştir. İbrahim Hakkı’ya göre soru-cevap yönteminde şunlara dikkat etmek gerekir; Öğrenci öğretmen- den izin alarak ve güzel bir şekilde sorusunu sormalı, öğretmen ise soru soranı azarlamadan, onu dikkatlice dinleyerek en güzel şekilde cevap vermelidir.<sup>113</sup>

*Tekrar:* İslam eğitiminde üç merhaleden oluşan öğrenme ve ders verme sisteminin son halkası, ders sonrası daha iyi anlamak için yapılan tekrarlardır. Evde başlayan öğrenme faaliyeti okulda geliştirilir, tekrar evde sona erer.<sup>114</sup> Öğrenci dersi, derste anlaşılabile hafızasına iyice yerleştirmek için ders sonrası birkaç defa tekrar etmesi gerekir. Bu konuda Zernuci’nin görüşü şöyledir: “Öğrenci, dersi hocasının ağzından dinleyip anlamaya yahut düşünerek, tefekkür ederek ve çok tekrar ederek anlamaya gayret etmelidir. Zira dersin miktarı az, tekrarı ve düşünülmesi çok olursa o ders anlaşılır.”<sup>115</sup> İbrahim Hakkı’nın eğitim anlayışında da dersi tekrar etmenin önemli bir yeri vardır. O, “Her günde bir ders al bir de meşk al / Tekrâr-ı ders it meşke meyil sal”<sup>116</sup> diyerek öğrencilere aldıkları dersi mutlaka tekrar etmelerini istemektedir. Belli aralıklarla yapılan tekrar, dersi daha iyi öğrenmek ve hafızada kalıcılığını artırmak için en uygun yoldur.

*Ezber:* İbrahim Hakkı’nın öğretim programı olarak hazırladığı “Tertibi Ulum” adlı eserinde ezber metoduna bir hayli yer verdiği görülür. O, “Manzûm kitâblar hıfzıdur eshel”<sup>117</sup> diyerek, ezberlenecek eserlerin manzum eserler olmasına dikkat çekmektedir. Zira bu tür eserlerin ezberlenmesi daha kolaydır. Eğitim-öğretimde ezberle yer verilmesi Osmanlı eğitim geleneğinin etkin bir yönünü oluşturur. Ezberin başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için öğrencinin önce kendi kendine çalışması, ardından da bir arkadaşına ezberini takip ettirmesi gerekir. En sonunda hoca kontrol eder. Birlikte çalışmanın özgün formlarından birini burada görmek mümkündür.<sup>118</sup> İbrahim Hakkı’nın özellikle lisan alanında ezberle ağırlık verdiği söylenebilir.<sup>119</sup> Çünkü

112. Nahl, 16/43.

113. Erzurumi, *Marifetnâme*, c. II, s. 161.

114. Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 300.

115. Zernuci, *age.*, s. 127; Hayati Tetik, *Burhaneddin Zernuci, Klasik İslam Eğitimcileri*, (Edit. Mustafa Köylü- Ahmet Koç), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 325-326.

116. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 125; Özyılmaz, *age.*, s. 94.

117. Özyılmaz, *age.*, s. 96; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 125.

118. Übeydullah Pilatin, *İbrahim Hakkı Hazretlerinin Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programlarına Etkisi ve Tertib-i Ulûm*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildirileri (16-18 Kasım 2011), (Edit. C. Gündoğdu), Erzurum 2012, s. 303.

119. Bu konudaki görüşlerini şu beyitlerle ifade eder;

**Pes ilm-i sarf hem iştikâkdan / Emsile hıfz it çok okumaktan**

**Andan Binâ’yı hıfz eyle muhkem / Maksûd’ı fehm it maksûdını hem**

**İzzî’yi hıfz it i’lâlini yap / Oku Merâh’ı bil de sarfdan sap.** Bkz. Özyılmaz, *age.*, s. 108-109; Fazlıoğlu, *agm.*, s. 126.

lisan öğretimi tamamen ezbere dayanmak mecburiyetindedir. Günümüzde de lisan öğretiminde ezberin önemli bir yeri vardır. Düşünürümüzün tavsiye ettiği ezber metodu, kuru bir ezberciliğe dayanmaz. “*Maksûd’ı fehm it maksûdını hem*”, “*Attar Pend’in hıfz eyle cândan / Ahlâk ilmin hoş öğren andan*” şeklindeki ifadeleri ile onun ezberciliğinin düşünüp anlamaya, tahlil ve tenkit etmeye dayandığı anlaşılmaktadır.<sup>120</sup>

*Yazarak Öğrenmek:* İnsanın unutmaması için yazması gerekir. Çünkü yazılmayan bir bilgi, ne kadar iyi anlaşılırsa anlaşılın zamanla unutulabilir. Ayrıca, bir kimseye en etkili ve hızlı bir şekilde bir şey öğretmek için mümkün olduğu kadar çok duyusuna hitap etmek gerekir. Bu bağlamda öğrenci de ilim tahsilini sadece okumakla değil, aynı zamanda okuduğunu özet olarak yazması hâlinde birçok duyu organına hitap edeceğinden dolayı hem daha çabuk öğrenme gerçekleşir, hem de öğrendikleri bilgiler akılda daha kalıcı olur.<sup>121</sup>

İbrahim Hakkı’ya göre öğrendiğini unutmamanın yollarından biri yazmaktır. “*Her ne okursan ger çoğ u ger az / Her bir kitabı sen ders-be-ders yaz*”<sup>122</sup> diyerek öğrenmede yazmanın önemine vurgu yaptığı görülür. Yine öğrenci, duyduğunu, öğrendiğini hatta düşündüğünü daha sonraki nesillere aktarmak için yazmalıdır. Düşünürümüze göre bu şekilde yazılan kitap, ölmez bir oğul hükmündedir ve amel defterinin açık olmasını sağlar. Bu konudaki görüşlerini “*Sâbit-i sahîh tok yaz kitâbun / Ölmez oğuldur kalsun sevâbun*” şeklinde dile getirir.<sup>123</sup> Sonuç olarak yazmak öğrenmenin kalıcılığı, bilginin kayıt altına alınması ve daha sonraki nesillerin faydalanması açısından önemli bir yöntem olarak değerlendirilmiştir.

*Bildiğini Başkalarına Öğretmek:* “En iyi öğrenmek, öğretmektir” ilkesinden hareketle öğrencinin, ilim tahsilinde kendisinden bir alt seviyedeki öğrenciye okutması, derslerinde yardımcı olması, ona ders çalıştırması yöntemi- dir. Bu yöntem Osmanlı eğitim sisteminde yaygın olarak kullanılmaktadır. İbrahim Hakkı, bu yöntemi “*Sen ilmi saklı hiç tutmayasın / Şakirt okut kim unutmayasın*” şeklinde dile getirir. Özyılmaz bu metodun faydaları hakkında şu tespitlerde bulunur: 1. Bir öğrenci kendisinden aşağı sınıflarda okuyan birisini ders çalıştırmakla, o öğrencinin dersini daha iyi öğrenmesine katkı sunmuş olur. Böylece herkes aynı metotla çalışınca eğitim-öğretime bir canlılık gelir ve eğitimin kalitesi yükselir. 2. Ders çalıştıran öğrenci eski bilgilerini hatırlamakla beraber yeni bilgiler de öğrenir. 3. Bu metotla bir başkasına yardım etmeyi öğrenir, karakter yönünden diğerkâm bir insan olur. Karşılıksız yardım

120. Değerlendirme için bkz. Özyılmaz, *age.*, s. 97-98.

121. Özyılmaz, *age.*, s. 82.

122. Fazlıoğlu, *agm.*, s. 124.

123. Özyılmaz, *age.*, s. 83.

etme bilinci gelişir.<sup>124</sup>

#### 4- Sonuç

İbrahim Hakkı'nın eğitim anlayışında insan, eğitilebilir bir varlıktır ve eğitimin odağında yer alır. Ona göre, insan fitratının hayır ve şerre eğiliminden dolayı terbiye yoluyla tabiatının erdem ve değerlerle süslenmesi gerekir. İlim öğrenmedeki gaye mal kazanmak ve çeşitli mevkiiler elde etmek değil, ilim sayesinde Allah'ı tanımak (marifetullah) ve Allah'ın rızasını kazanmaktır. Maddi ve manevi her türlü bilgi marifetullaha ulaşma yolunda bir vasıta görevi yapmaktadır. Dolayısıyla burada asıl maksat ilmin kendisi değil marifetullahtır. İslami geleneğe uygun olarak düşünürümüzün eğitime yüklediği amaç ile günümüzde maişet için ilim tahsil etme anlayışı çerçevesinde eğitime yüklenen amaç arasında büyük farklılık olduğu görülmektedir.

Düşünürümüz, ailede çocuğun güzel sözlerle terbiye edilmesini, çevresindeki olumsuzluklardan uzak tutulmasını, mahremiyet anlayışının kazandırılmasını, bireysel farklılıkların dikkate alınmasını istemektedir. Ona göre çocukluk döneminde bireyin eğitimi sonraki dönem açısından önemlidir. Çocuğun terbiyesi konusunda gerek aile içerisinde gerekse okulda sevgi, şefkat ve merhamet unsurları ön plana çıkarılmalı, azarlama ve dövmenin faydadan çok zarar getireceği bilinmelidir.

İbrahim Hakkı'nın eğitim anlayışında öğretmenin kişilik birikimi öğrenciler üzerinde olumlu veya olumsuz anlamda etkileyici potansiyele sahiptir. Dolayısıyla öğretmen, mesleğini ciddiye alan, talebeye karşı davranışlarında temkinli ve bilinçli hareket eden, onlara sevgi, merhamet ve hoşgörülle yaklaşan, hal ve hareketleriyle iyi örnek olan bir birey olmalıdır.

İbrahim Hakkı'ya göre bilgi tahsil edecek talebenin bedensel ve ruhsal açıdan sağlıklı, anlayışının ve zekâsının güçlü olması gerekir. Zira ilimde ilerlemek ve onun inceliklerini kavramak ancak güçlü zekâ ve akıl ile mümkündür. Ayrıca öğrenci sabır, tevazu, saygı gibi birtakım ahlaki vasıflara sahip olmalıdır. Öğretmenlerine karşı saygıda kusur etmemeli, zamanını boşa geçirmeyerek düzenli çalışmalı, belirlediği hedeflere ulaşabilmesi için iyi arkadaş çevresi edinmelidir.

Sonuç olarak hem pozitif hem de dinî ilimlerde söz sahibi olan büyük Türk-İslam âlimi ve mutasavvıfı Erzurumlu İbrahim Hakkı, eğitimle ilgili görüşleriyle sadece döneminin eğitim anlayışını yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda günümüzün eğitim anlayışına ışık tutacak ilkeler de sunmuştur. Öğretimde tedricilik yönteminin izlenmesi, öğretilen bilgilerin kalıcı hâle dönüşmesi için tekrar edilmesi, öğrencilere sert davranılmaması ve mümkün oldu

124. Özyılmaz, *age.*, s. 84.

ğunca fiziki cezalardan kaçınılması, bireyin yetenek ve istidadına göre yönlendirmenin yapılması, eğitimin sevgi odaklı olması bu ilkelerden bazılarıdır. Bu bakımdan onun, günümüzün modern eğitim felsefesine yakın görüşler öne sürdüğü sonucuna varmak mümkündür.

#### KAYNAKÇA

- Akot, Bülent; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Cilâu'l-Kulûb Adlı Risalesi ve Tahlili*, İslami Araştırmalar Dergisi, c. 22, S. 3, Ankara 2011.
- Altuntaş, Hayrani; *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1997
- \_\_\_\_\_ ; "Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı Görüşleri ve Eserleri", *Diyanet Dergisi*, c. 18, S. 3, Ankara 1979.
- Aydın, Mehmet Zeki; *Ailede Ahlak Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin; *Mevlana Perspektifinden Gençlik Problemleri ve Çözüm Yolları*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (Mevlana Özel Sayısı), c. VI, S. 14, Ankara 2005.
- Başkurt, İrfan; *İslam Eğitim Tarihinde Öğretmen ve Öğrenci Profili*, Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi, S. 2, İstanbul 2007.
- Bayraklı, Bayraktar; *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2007.
- Bayraktar, M. Faruk; *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 2010.
- \_\_\_\_\_ ; *Ailenin Eğitim Görevi*, Din Eğitimi Araştırmaları, S. 2, 1995
- \_\_\_\_\_ ; *İslam Eğitiminde Öğrenciler, Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, (Edit. Mustafa Köylü-Şakir Gözütok), Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Bilgin, Beyza; *İslam ve Çocuk*, DİB Yayınları, Ankara 2000.
- Bingöl, Abdulkuddüs; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı, Felsefe Dünyası*, S. 9, 1993
- Çağrı, Mustafa; *İbrahim Hakkı Erzurumi*, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XXI, İstanbul 2000.
- Çelebioğlu, Amil; *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Çelik, Abbas; *Bir Eğitimci Olarak Zilî*, Ekev Akademi Dergisi, c. I, S. 3, 1998.
- Dam, Hasan; *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi, (Edit. Mustafa Köylü), Nobel Yayınları, Ankara 2015.
- Dodurgalı, Abdurrahman; *Ailede Din Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- \_\_\_\_\_ ; *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, İFAV Yayınları, İstanbul 1995.
- Doğan, Mebrure; *Sabır Psikolojisi Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- Erdem, Hüsameddin; *Marifetnâme'ye Göre Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 19, Konya 2005.
- Erdem, Hüseyin Subhi; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da İnsanın Hakikati Sorunu*, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 2, S. 2, Malatya 2011.
- Erden, Münire; *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Alkım Yayınları, İstanbul 1998.
- Erzurumi, İbrahim Hakkı; *Marifetnâme*, (Sad. Turgut Ulusoy), İbrahim Hakkı Camii Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İstanbul 1987.
- \_\_\_\_\_ ; *Kamil İnsan*, (haz. H. Rahmi Yananlı-İlknur Kirenci), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015.

- Fazlıoğlu, Şükran; *Ta'lim İle İrşat Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ders Müfredatı*, Divan İlmî Araştırmalar, S. 18, 2005/1
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed; *İhyau Ulumi'd- Din*, (Ter. Ahmed Serdaroglu), c. III, Bedir Yayınları, İstanbul 1975.
- \_\_\_\_\_ ; *Hidayet Rehberi (Bidayetü'l-Hidaye)*, (haz. Veysel Akaya), İnsan Yayınları, İstanbul 2018.
- Gürel, Ramazan; *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Hz İbrahim*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.
- Hökekleli, Hayati; *Çocuk*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. VIII, İstanbul 1993.
- İbn Cemâa, Bedruddin; *İslami Gelenekte Eğitim Ahlakı*, (çev. Muhammet Şevki Aydın), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), c. I, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.
- Kahya, Esin; *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XL, Ankara 1999.
- Karadeniz, Hayrettin; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- Kazar, Mehmet; *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 16, Erzurum 2001.
- Kocacık, Faruk; *Aile İçi İlişkilerde Kadına Yönelik Şiddet*, Sivas 2004.
- Koç, Ahmet; *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İFAV Yayınları, İstanbul 1999.
- Köylü, Mustafa; *Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XLV, S. 2, Ankara 2004.
- Nazıroğlu, Bayramali; *İslam Eğitiminde Öğretmenler*, Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, (Edit. Mustafa Köylü-Şakir Gözütok), Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Özyılmaz, Ömer; *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Pilatin, Übeydullah; *İbrahim Hakkı Hazretlerinin Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programlarına Etkisi ve Tertib-i Ulûm*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildirileri (16-18 Kasım 2011), (Edit. Cengiz Gündoğdu), Erzurum 2012.
- Rumi, Mevlana Celaleddin-i; *Mesnevi*, (haz. Adnan Karaismailoğlu), c. I, Yeni Şafak Kül. Mer., İstanbul 2004.
- Selçuk, Ziya; *Eğitim Psikolojisi*, Pegem Yayınları, Ankara 1996.
- Şimşek, Eyüp; *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Klasik İslam Eğitimcileri, (Edit. Mustafa Köylü- Ahmet Koç), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Tan, Çetin- Burhan Akpınar, Yusuf Gezer; *İbrahim Hakkı'nın Talim, Terbiye ve İrşada Yönelik Görüşlerinin Eğitim Bilim Perspektifinden Değerlendirilmesi*, Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, c. IX, S.11, Bayburt 2014.
- Taştekin, Osman; *İbnü'l Hacc el- Adberi*, Klasik İslam Eğitimcileri, (Edit. Mustafa Köylü- Ahmet Koç), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Tetik, Hayati; *Burhaneddin Zernuci*, Klasik İslam Eğitimcileri, (Edit. Mustafa Köylü- Ahmet Koç), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Topaloğlu, Bekir; *Marifetname*, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XXVIII, İstanbul 2003.
- Turpçu, Betül; *Din Eğitimi Açısından Kuran-ı Kerim'de Hz Meryem'in Terbiyesi*, Araf Yayınları, İstanbul 2013.
- Türer, Osman; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri*, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

\_\_\_\_\_ ; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Gönül Terbiyesi*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildirileri (16-18 Kasım 2011), (Edit. Cengiz Gündoğdu), Erzurum 2012.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, bkz. www.tdk.gov.tr

Yıldırım, Mustafa; *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsan Anlayışı*, Felsefe Dünyası, S. 10, 1993

Yıldız, Sakıb; *İbrahim Hakkı Hazretlerinin Ahlak Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S. 4, Erzurum 1980.

Yılmaz, Muhammet; *Etkili Öğretmenlik*, Dem Yayınları, İstanbul 2013.

Yorulmaz, Bilal; *Oynayalım Öğrenelim Din Eğitiminde Kullanılabilecek Eğitsel Oyunlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

Yüksel, Emrullah; *Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı. 11, Erzurum 1993.

Zernuci, Burhaneddin; *Talimü'l Müteallim*, (ter. Yunus Vehbi Yavuz), Feyiz Yayınları, İstanbul 2011.